

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА

КОМЛИКОВА ГАЛИНА ІВАНІВНА

УДК 001.89:(477.52)

**ЗАРОДЖЕННЯ, СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА СУМЩИНІ**

07.00.07 – історія науки й техніки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Київ-2012

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Центрі історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

Науковий керівник: доктор сільськогосподарських наук
Присяжнюк Микола Володимирович,
Державна наукова сільськогосподарська бібліотека
НААН,
провідний науковий співробітник
сектору наукознавства

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Гамалія Віра Миколаївна,
Київський університет ім. Б. Грінченка
МОНмолодьспорту України,
професор кафедри теорії та історії педагогіки

кандидат історичних наук
Ожерельєва Валентина Миколаївна,
Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН,
провідний науковий співробітник лабораторії
координації роботи з науково-методичними
центрами та головними галузевими науковими
установами

Захист відбудеться «21» грудня 2012 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.373.01 у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України за адресою: 01001, Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальна зала.

З дисертацією можна ознайомитися у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН України (01001, Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

Автореферат розісланий «___» листопада 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

С. Д. Коваленко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність теми. Інтерес науковців і широких верств населення до історичного минулого своєї Вітчизни, пробуджений державним та національно-культурним відродженням українського народу, обумовлює створення об'єктивної і повної історії всіх його складових. У цьому зв'язку є потреба проаналізувати й історію функціонування вітчизняного галузевого дослідництва, що дасть змогу з'ясувати пріоритети подальшого розвитку сільського господарства та організації його наукового забезпечення.

Розвиток вітчизняної сільськогосподарської науки та її складової – дослідної справи, був зумовлений об'єктивними соціально-економічними потребами, розвитком сільського господарства та переробної промисловості в країні. Сумський край має у цьому процесі свої особливості. Для їх комплексного дослідження і висвітлення постає необхідність проаналізувати певні історичні і соціально-економічні події, що вплинули на процес еволюції сільськогосподарського дослідництва на Сумщині. Відсутність комплексного дослідження усіх етапів історичного поступу сільськогосподарської науки в Україні зумовлює необхідність відтворення цілісної історії діяльності галузевих дослідних установ Сумщини, простеживши долю кожної установи, починаючи з дня її заснування. Важливим є не лише системне дослідження історії створення галузевих дослідних інституцій, а й необхідність аналізу їх діяльності за весь період існування. Дане питання неодноразово розглядалось вітчизняними дослідниками історії та знайшло відображення в історичній науковій літературі, але залишилось немало подій і фактів, яким не приділено достатньої уваги. До того ж, узагальнюючі праці з історії аграрних дослідницьких інституцій сумського краю, а також провідних напрямів їх діяльності практично відсутні. Та й рівень наших знань з історії становлення вітчизняної аграрної науки, на жаль, залишається недостатнім.

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю створення максимально об'єктивної і повної історії зародження, становлення та розвитку сільськогосподарських дослідних установ Сумщини від другої половини XVIII до початку XXI ст., а також важливістю вивчення, систематизації та введення до наукового обігу масиву невідомих джерел.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконувалась у Центрі історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН у межах науково-дослідних тем: «Історія становлення та діяльності науково-дослідних і освітніх закладів аграрного профілю в Україні» (номер державної реєстрації 0107U03107) та «Розробити науково-організаційні та концептуальні основи становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, біографічні та джерелознавчі аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0111U003538).

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу матеріалів документальних видань, архівних фондів та наявної спеціальної галузевої літератури, їх критичного осмислення й узагальнення об'єктивно з'ясувати причини, що обумовили розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині від другої половини XVIII ст. до початку XXI ст.

Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- визначити стан наукової розробки проблеми та її джерельну базу;
- узагальнити відомі і ввести до наукового обігу маловідомі факти з історії становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи області;
- з'ясувати закономірності та основні передумови зародження сільськогосподарської дослідної справи у краї;
- розробити періодизацію та визначити основні напрямки розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині;
- проаналізувавши наукову і дослідницьку діяльність сільськогосподарських дослідних установ регіону, визначити їх внесок у розвиток вітчизняної аграрної науки.

Об'єктом дослідження є діяльність сільськогосподарських дослідних установ Сумщини у контексті історії української сільськогосподарської науки, що відображена в історичних джерелах.

Предметом дисертаційного дослідження є науково-практичні та методологічно-організаційні засади становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині за період з другої половини XVIII до початку XXI ст.

Методи дослідження ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності, які передбачають об'єктивний опис і аналіз подій та явищ на основі науково-критичного осмислення й використання різноманітних джерел. Методологічний інструментарій охоплював як загальнонаукові, так і спеціальні методи, обумовлені специфікою предмету дослідження та його задачами: порівняльно-історичний, джерелознавчий, стадіально-регіональний тощо.

Важливими шляхами розв'язання проблем дисертаційного дослідження є застосування аналітичного, синтетичного і проблемно-хронологічного методів, які сприяють комплексному аналізу предмета дослідження; порівняльно-історичний, аналітичний, хронологічний, описовий методи дають змогу висвітлити особливості розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині.

Хронологічні межі дослідження – друга половина XVIII ст. – початок XXI ст. Нижня межа пов'язана з виникненням першої дослідної установи на території сумського краю. Верхня межа визначається початком XXI ст.

Територіальними межами дослідження є Сумська область в її сучасних адміністративних кордонах. У дослідженні використані назви на означення цієї території – «Сумщина», «сумський край».

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- *вперше*: здійснено комплексне дослідження історії становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи Сумщини; визначено комплекс чинників, що мали вирішальний вплив на формування галузевого дослідництва у сумському краї; визначено основні напрямки наукових досліджень галузевих дослідних установ, проаналізовано їх вклад у розвиток вітчизняного сільського господарства; виявлено і введено до наукового обігу невідомі документи із фондів архівних установ, що розкривають діяльність сільськогосподарських дослідних установ області; запропоновано періодизацію становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині;

- *удосконалено* деталізацію накопичених знань, пов'язаних з недослідженими етапами діяльності окремих дослідних установ;
- *дістав подальший розвиток* напрям наукової роботи з питань відтворення історії розвитку сільськогосподарської дослідної справи України як складової вітчизняної аграрної науки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у заповненні систематизованим матеріалом прогалин в історії сільськогосподарської дослідної справи Сумщини. Теоретичні висновки, узагальнення й конкретний фактичний матеріал дисертаційного дослідження можуть бути використані науково-дослідними установами у подальших дослідженнях історії вітчизняної науки й техніки, спецкурсах з історії сільськогосподарських наук та історико-краєзнавчих дослідженнях, особливо на регіональному рівні.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення та висновки дисертації доповідалися та обговорювалися на наукових семінарах, круглих столах, а також викладені в доповідях на: П'ятій конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (3 нагоди 125-річчя створення Полтавського інституту агропромислового виробництва ім. М. І. Вавилова; 28 травня 2009 р., ДНСГБ УААН, м. Київ); Науково-практичній конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (20-29 квітня 2010 р., м. Суми); конференції «Перспективи розвитку лісового та садово-паркового господарства»: До 75-річчя від Дня народження професора, доктора с.-г. наук Мороза Петра Івановича (Уманський нац. ун-т садівництва, 2010 р., м. Умань); Обласній науково-практичній конференції молодих вчених та аспірантів «Теоретичні й практичні досягнення молодих вчених-аграріїв», присвяченій 100-річчю створення Сумського Інституту АПВ НААН (15 грудня 2010 р., Сумський Інститут АПВ, с. Сад); Науково-практичній конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (20-29 квітня 2011 р., м. Суми); VI Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні»: До 80-річчя заснування НААН та 10-річчя діяльності Центру історії аграрної науки ДНСГБ НААН (27 травня 2011 р., м. Київ); Обласній науково-практичній конференції молодих вчених та аспірантів «Теоретичні й практичні досягнення молодих вчених аграріїв», присвяченій 80-річчю з дня заснування Національної академії аграрних наук України (23 грудня 2011 р., с. Сад); VII Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні»: До 90-річчя заснування ДНСГБ НААН та 75-річчя з дня заснування Панфільської дослідної станції ННЦ «Інституту землеробства НААН» (16 березня 2012 р., м. Київ).

Публікації. За матеріалами досліджень, представлених у дисертації, опубліковано 12 наукових праць, серед яких 4 статті у фахових наукових збірках, 8 - у матеріалах наукових конференцій. Всі публікації одноосібні.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дисертаційного дослідження. Повний обсяг дисертації – 232 сторінки. Робота складається із вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел (332 назви) та додатків (9). Основний текст роботи розміщений на 177 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано мету й завдання, визначено наукову новизну і практичне значення, наведено відомості про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методологічна основа дослідження»** проаналізовано стан наукової розробки проблем, що визначають основний зміст предмета дослідження, його джерельну базу та обґрунтовано методологічні засади дослідження.

У підрозділі 1.1. *«Стан наукової розробки проблеми»* узагальнено доробок попередніх дослідників без якого неможливе відтворення цілісної картини еволюції сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та її організації на Сумщині. Аналіз літературних джерел дає підстави стверджувати, що дослідження з даного питання мають здебільшого фрагментарний характер, а тема дисертації досі не була об'єктом вивчення.

Історіографію проблеми в дисертаційному дослідженні умовно поділено на три етапи, кожен з яких характеризується певними акцентами у висвітленні питання.

Перший період – дореволюційний (друга половина XIX ст. – 1917 р.), що характеризується об'єктивністю висвітлення діяльності дослідних установ, представлений у дослідженні такими постатями вітчизняної галузевої наукової думки як В. В. Вінер, О. В. Советов, І. О. Стебут, К. А. Тимірязєв¹, що заклали підвалини вітчизняного сільськогосподарського дослідництва.

У дисертації наголошується також, що найістотнішу інформацію з історії створення та діяльності галузевих дослідних установ Російської імперії містять дореволюційні довідкові видання² та спеціалізовані збірники³. Однією з перших спроб огляду діяльності вітчизняних дослідних установ була промова помічника директора Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції Б. К. Єнкена⁴, проголошена до 25-річчя Полтавського дослідного поля, де вперше запропонована періодизація розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Російській імперії з характеристикою цих періодів. Пізніше повний аналіз становлення галузевого дослідництва та діяльності дослідних інституцій було здійснено В. В. Морачевським⁵.

Напрацювання радянських дослідників першого радянського підперіоду (1918 -1939 р.) відображають історію становлення та розвитку

¹ Советов А. О системах земледелия / А. О. Советов. – СПб., 1867. – 290 с.; Стебут И. А. Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование / Стебут И. А. – М., 1870. – 81 с.; Тимирязев К. А. Полвека опытных станций // Тимирязев К. А. Избранные сочинения : в 4-х т. Т. 2 : Земледелие и физиология растений : сб. общедоступных лекций / К. А. Тимирязев. – М., 1948. – С. 205-223.; Винер В. В. Опытное дело в России / В. В. Винер. – М., 1910. – 117 с.

² Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С. Н. Южакова. – СПб., 1903.; Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства / С. М. Богданов. – К., 1895. – 1446 с.; Пятницкий И. Опытные сельскохозяйственные учреждения / И. Пятницкий // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук : в XII т. – СПб., 1912. – Т. VI. : Образование сельскохозяйственное – Питомник плодовой. – С. 334-347.; Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России / под ред. А. Г. Дояренко. – М., 1912.

³ Ежегодник русских сельскохозяйственных опытных учреждений. – СПб., 1901. – Вып. 1. – 609 с.; Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях России: по данным анкеты 1910 года. – СПб., 1911.

⁴ Енкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение : доклад помощ. директора Харьковск. областной с.-х. селекционной станции / Б. К. Енкен ; Полтавское о-во сельского хозяйства. – Полтава, 1912. – 52 с.

⁵ Агрономическая помощь в России / под ред. В. В. Морачевского. – Петроград, 1914. – 653 с.

сільськогосподарського дослідництва в СРСР та УРСР загалом. Особливої уваги серед них заслуговують лекції професора В. В. Вінера⁶, де в числі інших детально проаналізовані досягнення Іванівської ДСС, та єдиний підручник із сільськогосподарської дослідної справи О. К. Філіповського⁷. Недоліком збірника «Достижения сельскохозяйственных опытных станций Украины», за редакцією В. Румянцева⁸ відмічена певна його заангажованість, адже авторами статей були керівники дослідних установ, представлених у ньому. А серед недоліків перших радянських галузевих довідників відмічено неповноту представлених у них матеріалів⁹.

У дисертації наголошується, що вперше визначення поняттю «сільськогосподарської дослідної справи» як галузі знань та як організації, дав М. К. Недокучаєв¹⁰.

Друга хвиля зацікавленості радянських дослідників історією сільськогосподарської дослідної справи розпочалася лише у середині 60-х рр., коли з'являється дисертаційне дослідження М. І. Пшеничного¹¹. На Сумщині ж, публікації про історію становлення окремих дослідних установ з'являються дещо раніше, після затишшя, викликаного війною та післявоєнною відбудовою, – із середини 50-х рр. ХХ ст. У дисертаційному дослідженні наголошується також, що підперіод від середини 50-х рр. до 1991 р. представлений в історіографії лише поодинокими публікаціями в періодичній пресі та наукових збірниках, зазвичай приурочених до ювілейних дат та написаних керівниками даних установ, яким була притаманна партійна упередженість щодо ідеологічної складової української аграрної науки.

На сучасному етапі наукові дослідження з історії вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи мали здебільшого регіональний аспект, де з'ясовано особливості становлення перших галузевих дослідних установ на теренах України¹². Вагомий інтерес для дослідників історії сільськогосподарської дослідної

⁶ Винер В. В. Сельскохозяйственное опытное дело. Краткий исторический очерк и обзор программ русских сельскохозяйственных опытных учреждений (1840-1910 гг.) : лекции, читанные на курсах по сельскохозяйственному опытному делу при Петровской сельскохозяйственной академии / В. В. Винер. – М., 1922. – 108 с.

⁷ Філіповський О. К. Сільськогосподарська досвідна справа : підручник для вищих шкіл / О. К. Філіповський. – К., 1926. – 180 с.

⁸ Достижения сельскохозяйственных опытных станций Украины / под ред. В. Румянцева. – Х., 1928. – 375 с.

⁹ Наукові установи та організації УСРР / Державна плянова комісія УСРР ; Бюро для вивчення продукційних сил. – Х., 1930.; Справочник о научно-исследовательских учреждениях по сельскому хозяйству / сост. И. Л. Никитин. – М., 1939. – 144 с.

¹⁰ Недокучаев Н. К. История сельскохозяйственного опытного дела / Н. К. Недокучаев // Опытное дело в полеводстве. Теория и практика / Н. К. Недокучаев. – М., 1929. – С. 3-41.

¹¹ Пшеничный Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции : автореф. дис. ... докт. с.-х. наук. / Н. И. Пшеничный. – К., 1964. – 59 с.

¹² Сайко О. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці ХІХ – початку ХХ століття : дис... канд. іст. наук : 07.00.07 / О. В. Сайко. – К., 2000. – 169 с.; Завальнюк О. О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / О. О. Завальнюк. – К., 2003. – 228 с.; Костюк М. В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.07 / М. В. Костюк. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 19 с.; Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.07 / О. В. Корзун ; НААНУ ; ДНСГБ. – К., 2010. – 286 с.

справи становлять фундаментальні дослідження члена-кореспондента НААН В. А. Вергунова¹³.

У дисертації зазначається, що сучасний період в історіографії даної проблеми характеризується неупередженим висвітленням діяльності сільськогосподарських дослідних установ України та історії їх розвитку.

Серед сучасних іноземних досліджень слід відмітити узагальнюючу роботу з історії сільськогосподарських дослідних закладів російської дослідниці О. Ю. Єліної¹⁴, хоча історія галузевого дослідництва у ній висвітлена дещо у загальноімперському контексті.

У дисертації наголошується, що Сумщина досі залишалась поза увагою дослідників, зокрема відсутні узагальнюючі дослідження з історії сільськогосподарської дослідної справи області за будь-який період.

У підрозділі 1.2. «Характеристика джерельної бази» наголошується, що дане дослідження виконане на широкому спектрі як опублікованих, так і неопублікованих джерел. Деякі з них вперше вводяться до наукового обігу.

До опублікованих джерел відносимо, насамперед, звіти про роботу галузевих нарад та з'їздів, завдяки яким простежено історію становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи в країні. Опрацьовані й такі джерела дореволюційного періоду як опубліковані звіти про діяльність галузевих товариств, земств, де відображались звіти дільничних агрономів про результати дослідницької діяльності у губерніях, повітах.

У ході дослідження опрацьовані періодичні видання, започатковані дослідними установами («бюлетені», «праці»), де відображались різноманітні матеріали про їх діяльність. Це і відомості про конференції, й інформація про діяльність відділень, лабораторій, зміст наукових доповідей та розробок тощо. Аналізувалась і наукова періодична преса (спеціальні галузеві журнали, в яких публікувались статті науковців області та матеріали про роботу дослідних установ), а також загальнодержавна та краєзнавча періодична преса.

Не залишився поза увагою й такий вид джерел як бібліографічні та біобібліографічні видання, які дали змогу проаналізувати напрямки діяльності й досягнення науково-дослідних установ та окремих науковців за їх публікаціями.

¹³ Вергунов В. А. Розвиток сільськогосподарської науки та дослідницької справи в Україні (1917-1941 рр.) / В. А. Вергунов // Проблеми історії України: факти судження, пошуки : зб. наук. праць. – К., 2002. – Спец. вип. 2. – С. 92-95; Вергунов В. А. Зародження і початкові етапи розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні / В. А. Вергунов // Наука і наукознавство. – 2003. – № 2. – С. 101-107; Вергунов В. А. Мережа сільськогосподарських дослідних установ у Росії та Україні перед першою імперіалістичною війною (1914-1918 рр.) / В. А. Вергунов // Вісник Дніпропетровського Ун-ту. Серія : Історія і філософія науки і техніки. – Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 10. – С. 70-80; Вергунов В. А. Обласна організація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: еволюції теорії та практики / В. А. Вергунов // Питання історії науки і техніки. – К., 2007. – № 2. – С. 40-48; Вергунов В. А. Науково-організаційні та методологічні основи становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в агрономії / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / Дніпропетровський національн. ун-т, ДНСГБ УААН, Акад. Вищої шк. України; відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 30. – С. 9-17; Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні : (до 125-річчя державного дорадництва в агрономії та тваринництві) / В. А. Вергунов. – К., 2009. – 220 с. – (Історико-біобібліографічна серія «Аграрна наука в Україні в особах, документах, бібліографії». Кн. 28); Вергунов В. А. Науково-організаційні засади становлення та діяльності Національної академії аграрних наук України : До 80-річчя заснування НААН : наукова доповідь. – К., 2012. – 26 с.

¹⁴ Елина О. Ю. От царских садов до советских полей: история сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII – 20-е годы XX в. : в 2-х т. / О. Ю. Елина. – М., 2008.

Вплив держави на розвиток окремої дослідної установи та аграрної галузі в цілому можна простежити за такими джерелами як законодавство та офіційні документи місцевих органів влади й управління (опубліковані та неопубліковані).

Дослідження ґрунтується на такій групі джерел як архівні документи. У ході роботи над дисертацією опрацьовано близько 65 фондів вітчизняних архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Сумської області, Державного архіву Харківської області, Архіву Сумського НАУ.

У фондах науково-дослідних установ Сумщини аналізу підлягали, насамперед, річні звіти та тематичні плани науково-дослідної роботи, протоколи засідань учених і науково-технічних рад, накази, доповідні записки, статuti, інші матеріали. У фондах маєтків місцевих поміщиків і цукрових заводів дореволюційного періоду (всього – 11) аналізувались звіти маєтків, доповіді та статистичні відомості про їх роботу, де віднайдені матеріали про проведення дослідів, а також листування із сільськогосподарськими товариствами. У фондах галузових товариств і земських управ (8 фондів) опрацьовані протоколи зборів, доповіді дільничних агрономів, статистичні відомості про стан сільського господарства, листування з державними установами щодо фінансування дослідництва.

Для розкриття повноти картини діяльності сільськогосподарських дослідних установ Сумщини велике значення має дослідження фондів часів фашистської окупації. Інформативними тут є майже всі документи, оскільки цей період в історії дослідних установ Сумщини досі не був дослідженим.

Розвиток інформаційних технологій надав можливість використати в дослідженні й такі джерела інформації як офіційні web-сайти сільськогосподарських дослідних установ, де представлена інформація про напрямки їх сучасних досліджень та результати діяльності.

Ретельний аналіз репрезентативних джерел дав значний інформативний матеріал, завдяки якому вдалося відтворити історію сільськогосподарської дослідної справи Сумщини на всіх етапах її розвитку.

У підрозділі 1.3. *«Методологічна основа та напрямки дослідження»* зазначається, що дане дисертаційне дослідження здійснювалось на основі методологічних принципів, загальних для усіх галузей історичної науки: принципи історизму та об'єктивності, що вимагає від дослідника спиратися тільки на дійсні факти, не фальсифікуючи їх. Для детальнішого вивчення об'єкта дослідження у даній роботі застосовувалися спеціальні методи історичного пізнання, що поєднують специфічно-історичні та загальнонаукові методи, адаптовані до специфіки досліджуваного об'єкта. За допомогою інструментарію, використаного в даній роботі, відтворено цілісну картину зародження, становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині.

Другий розділ дисертації **«Зародження та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині у дореволюційний період»** має два підрозділи, у яких простежено передумови зародження сільськогосподарської дослідної справи у сумському краї та становлення перших галузових дослідницьких структур.

У підрозділі 2.1. *«Передумови зародження сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині»* відмічено, що сільське господарство завжди було й залишається

провідною галуззю економіки сумського краю, а також проаналізовано природно-кліматичні умови, суспільне й економічне життя у державі, що сприяли виникненню перших галузевих дослідних установ.

У результаті здійснення системного аналізу джерельної бази у дисертаційному дослідженні визначено наступні передумови зародження сільськогосподарської дослідної справи на території сумського краю:

- природно-кліматичні умови сприяли розвитку на території Сумщини основних галузей рослинництва (зерновиробництво, буряківництво, картоплярство, коноплярство);
- суспільно-політичні зміни в країні (відміна кріпосного права) сприяли розвитку капіталістичних відносин (розвиток промисловості та підприємництва, поява вільнонайманої робочої сили). Можливість збільшення прибутків змушували великих землевласників, підприємців та земства шукати шляхи підвищення продуктивності вирощуваної сільськогосподарської продукції, наслідком чого стала ініціатива і матеріальна підтримка створення дослідних полів і станцій;
- поширення сільськогосподарської освіти в країні. Першою школою сільськогосподарського спрямування, що діяла на території Сумщини, була Школа бджільництва, заснована у 1827 р. П. І. Прокоповичем у власному маєтку у с. Митченки Конотопського повіту. Однак, інші сільськогосподарські школи (всього 7) на теренах сумського краю засновані набагато пізніше. Окрім сільськогосподарських шкіл, функціонували ремісничі та народні сільські школи й училища, у яких викладались сільськогосподарські дисципліни (переважно садівництво, городництво та бджільництво), та іноді, були облаштовані дослідні (показові) ділянки, городи, сади, що виконували швидше навчально-допоміжну ніж дослідну функцію;
- піднесення розвитку теоретичних основ агрономічних наук, що відмічалось у Російській імперії у другій половині XIX ст.;
- створення таких органів місцевого самоврядування як земства, найголовнішим завданням яких було поліпшення економічного стану краю, а, отже, і сільського господарства, на якому трималося благополуччя місцевого населення. Земства брали безпосередню участь у заснуванні сільськогосподарських освітніх закладів, дослідних установ, інших заходів, що сприяли розвитку сільського господарства. У дисертації охарактеризована діяльність Сумського повітового земства у галузі сільського господарства.
- діяльність сільськогосподарських товариств, що мали на меті сприяти розвитку усіх галузей сільського господарства у зоні своєї діяльності. У дисертації охарактеризована робота Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, де довгий час секретарем був професор Імператорського Харківського Університету А. Є. Зайкевич, якого справедливо вважають засновником сільськогосподарської дослідної справи на Наддніпрянщині.

У підрозділі 2.2. «Розвиток сільськогосподарської дослідної справи Сумщини від її зародження у другій половині XVIII ст. до 1917 р.» зазначається, що на території сумського краю, як і у всій Російській імперії, від середини XVIII ст. до 80-х рр. XIX ст. зафіксовано лише поодинокі випадки функціонування дослідних

установ, що мали безсистемний характер. Перша така установа, що була скоріш демонстраційною, створена у 1763 р., це – Спеціальна контора у м. Ромни із забезпечення населення насінням тютюну, в обов'язки якої входило й розповсюдження знань про цю культуру та нагляд за посівами.

У дисертації стверджується, що як і у всій Російській імперії, епоха розквіту в дослідницькій справі на Сумщині припадає на 1881-1905 рр., коли тут з'явилися перші дослідні установи – дослідні поля, створені за ініціативи секретаря ХТСГ, професора Зайкевича А. Є.: Тростянецьке (1881 р.), Морочанське (1884 р.), Піщанське (1891? р.), Хотінське (1890 р.) – діяли під протекторатом ХТСГ та входили до мережі його дослідних полів, інші – Миколаївське (1887 р.), Олексіївське (1891? р.), Угроїдське (1891 р.), Чупахівське (1891? р.) та Гребениківське (1891? р.) – були створені як самостійні у маєтках великих землевласників та невеличких товариств. У дослідженні уточнено дати створення і період функціонування деяких із цих установ, визначено напрямки їх діяльності.

У даному підрозділі широко розкрито діяльність у дореволюційний період однієї з найстаріших сільськогосподарських дослідних станцій на українських землях – Іванівської, створеної у 1897 р. місцевим цукро заводчиком і землевласником П. І. Харитоненком з метою обслуговування його землеволодінь. Архівні джерела дозволили зробити припущення, що ця установа, ймовірно за все, спочатку була створена як Селекційна лабораторія і функціонувала у такому статусі з січня до червня 1897 р. До того ж, доведено, що створена вона була не на базі Пархомівського дослідного поля, як вважалося раніше, а як окрема установа. З Іванівською дослідною станцією пов'язана діяльність таких видатних українських вчених та організаторів галузевого дослідництва як професори Б. М. Лебединський, В. І. Сазанов та майбутній академік Б. М. Рожественський.

Початок ХХ ст. в історії сільськогосподарської дослідної справи Російської імперії ознаменований законодавчим її врегулюванням – прийняттям у 1901 р. «Положення про сільськогосподарські дослідні установи», що стало першим нормативним документом у галузі, яким водночас визначались типи дослідних установ, – до існуючих інституцій (дослідних станцій і полів) додавались демонстраційні (показові) господарства й ділянки, що призначались для ознайомлення населення з усіма нововведеннями в сільському господарстві та які у сумському краї масово з'являються лише з 1905 р. Окрім цього, на Сумщині поширюються колективні досліді, створюються контрольно-насінневі станції.

У дисертаційному дослідженні докладно охарактеризована діяльність сільськогосподарських дослідних установ, створених на Сумщині після прийняття «Положення» – Роменського дослідного поля (1904-1914? рр.) та Сумської сільськогосподарської дослідної станції при Сумській сільськогосподарській школі (1905-1910 рр.). На базі архівних документів та опублікованих джерел вдалося довести одночасне існування у 1910 р. двох Сумських сільськогосподарських дослідних станцій, обидві – під керівництвом В. І. Сазанова. Одна з яких (вищезгадана) припиняла своє існування (після чого була реорганізована в Сумське дослідне поле (пришкільне), а не в Сумську районну сільськогосподарську дослідну станцію як це вважалося раніше), інша – тільки-но була створена Харківським

губернським земством у межах реалізації розробленого ним же у 1908 р. проекту мережі дослідних установ для обслуговування всієї губернії.

У дослідженні відзначено й програму діяльності Сумської районної сільськогосподарської дослідної станції, розроблену її тодішнім керівником В. І. Сазановим, що була першою роботою в історії вітчизняного галузевого дослідництва, де аналізувався економічний стан сільського господарства району та робився прогноз на майбутнє.

Ретельний аналіз діяльності усіх галузевих дослідницьких структур Сумщини цього періоду дав змогу дійти висновку, що у дореволюційний час вони проводили дослідження тільки агрономічного напрямку. Галузь тваринництва представлена тільки демонстраційними господарствами (ферми, пасіки) та дослідно-демонстраційною пасікою, що діяла при Роменському дослідному полі.

У ході дослідження встановлено, що усі сільськогосподарські дослідні установи, створені на Сумщині у дореволюційний період, зобов'язані своєму виникненню та подальшому існуванню ініціативі й матеріальній підтримці приватних осіб, великих наукових товариств, земств. Державна ініціатива проявилася лише у створенні демонстраційних господарств – Спеціальної «тютюнової» контори у м. Ромни (1763 р.) та «шелководні» при Сумському реальному училищі (1895 р.).

Третій розділ дисертації **«Сільськогосподарська дослідна справа на Сумщині за радянської доби»** складається з трьох підрозділів, у яких простежено розвиток галузевого дослідництва в області за радянського періоду та часів фашистської окупації.

У підрозділі 3.1. *«Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ краю у 1917-1940 рр.»* відзначено, що у складні для сільськогосподарської науки післяреволюційні часи майже всі сільськогосподарські дослідні установи Сумщини продовжили свою діяльність. Призупинена була діяльність лише Іванівської ДСС у зв'язку із смертю власника (з 1914 до 1922 р.).

У дисертації охарактеризовані кроки перших українських урядів часів УНР і Гетаманату щодо розбудови сільськогосподарської дослідної справи в Україні та декількох нарад представників дослідної справи Росії (1918-1919 рр.), що розглядали питання сільськогосподарського районування. Наголошено, що в Україні питання відновлення робіт із сільськогосподарського районування розглядались уже після остаточного встановлення радянської влади.

У дисертації відзначено, що першою реформою у сільськогосподарському дослідництві в УСРР була реформа 1923 р., метою якої було посилення практичної віддачі дослідних установ. Також стверджується, що на відміну від царської доби, за радянського періоду утримання сільськогосподарських дослідних установ було перекладене на державу, та й ініціатива щодо їх створення тепер належала виключно державі чи дослідним установам вищої інстанції.

За перших десятиліть радянської влади зростає кількість сільськогосподарських дослідних установ на Сумщині, з'являються нові їх типи: 1922-1923? рр. – Глухівське сільськогосподарське дослідне поле, створене з метою обслуговування лісових суглинків та підвищення продуктивності сільського господарства декількох повітів Чернігівської губернії; 1922-1931 рр. – Сумська

державна протичумна станція, головним завданням якої була розробка препаратів для боротьби з хворобами тварин; 1923 р. – Тростянецьке (з 1926 р. – Красно-Тростянецьке) дослідне лісництво та на його базі у 1930 р. – Красно-Тростянецька лісова дослідна станція, основними напрямками роботи яких були лісознавчі дослідження та селекція деревних порід; 1930 р. – Українська дослідна станція прядивних культур та на її базі у 1931 р. – Всесоюзний науково-дослідний інститут коноплі, основними завданнями яких були створення сортів конопель, придатних для механізованої обробки, розпочаті тут майбутнім академіком М. М. Гришком та створення коноплезбиральних машин; 1932 р. – Сульський центральний опорний болотний пункт та на його базі у 1940 р. – Сульське болотне дослідне поле, завданням яких було вивчення культури болота та розробка комплексу агро меліоративних заходів, що забезпечують сталі врожаї вирощуваних сільськогосподарських культур. Розширюється мережа контрольно-насінневих станцій. До 1925 р. на території сумського краю функціонував і такий вид дослідництва як колективні досліди, що у зв'язку із політикою держави щодо зміцнення колективних господарств і зменшення ролі селянських, був замінений у 1934 р. новою формою – колгоспним дослідництвом, а саме – хатами-лабораторіями (на Сумщині до Другої світової війни їх функціонувало близько 500).

У цьому підрозділі також детально розглянуто науково-дослідну діяльність Іванівської дослідно-селекційної та Сумської сільськогосподарської дослідної станцій у відповідний період.

У підрозділі 3.2. *«Сільськогосподарська дослідна справа області в роки війни (1941-1943 рр.)»* розкрита одна з найбільш драматичних сторінок в історії вітчизняних дослідних установ, що опинились на тимчасово окупованій території. У дисертації прослідковано й діяльність сільськогосподарських дослідних установ Сумщини в евакуації.

У ході дисертаційного дослідження встановлено факт продовження сільськогосподарськими дослідними установами Сумщини дослідницької діяльності на окупованій території. У віднайдених архівних документах німецького командування сільським господарством Сумської області (Wi Kdo) присутні виробничі картки державних господарств (маєтків), що були створені з радгоспів, серед яких – картки на дослідницькі установи, що працювали як звичайні сільськогосподарські підприємства. Проаналізувавши ці документи можна припустити, що дослідна робота на окупованій території проводилась в Іванівській дослідній станції, Українському інституті конопель (Всесоюзному науково-дослідному інституті конопель), Сумській рослинницькій станції (Сумській сільськогосподарській дослідній станції) та такій установі, як Сульська дослідна болотна станція–Сульське дослідне болотне поле (що зазначено у виробничій картці, в інших документах ця установа визначена як станція). Однак, відсутність в архівних фондах звітів про науково-дослідну роботу цих установ та нормативних документів окупаційної влади щодо її регулювання дає підстави вважати, що дослідницька діяльність, яка проводилась у згаданих установах, мала несистемний характер та здійснювалась лише з власної ініціативи тих науковців, що залишились на окупованій території.

У дисертаційному дослідженні доведено, що в окупаційний період на Сумщині діяли й контрольно-насіннєві лабораторії та є підстави вважати, що зберігався й такий вид дослідництва як хати-лабораторії.

У підрозділі 3.3. *«Розгортання науково-дослідної справи у сільському господарстві Сумщини у повоєнний період (1943-1991 рр.)»* прослідковано процес відновлення наукової діяльності сільськогосподарських дослідних установ області та відображені напрямки їх діяльності протягом цього періоду.

У підрозділі прослідковано історію реформування усіх сільськогосподарських науково-дослідних установ, що діяли на території області у цей період. Це і об'єднання Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі з Всесоюзним науково-дослідним інститутом нових луб'яних культур у 1944 р. Головними завданнями об'єднаного Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур у повоєнний час стало відновлення селекційного процесу з культурою коноплі та створення коноплезбиральної техніки й механізмів для переробки конопель безпосередньо в господарствах. Пізніше, на початку 60-х рр. XX ст., розпочата робота з виведення високоврожайних сортів конопель, що дозволяють проводити одноразове механізоване збирання, та виведення наркотично нейтральних сортів. Досвіду такої роботи ще не було ні в нашій країні, ні за кордоном. У 1974 р. в Інституті розпочаті дослідно-селекційні роботи з льоном-довгунцем, що були направлені на підвищення врожайності та якості льоноволокна.

Докорінні зміни у змісті й напрямі всієї роботи Сумської сільськогосподарської дослідної станції післявоєнного періоду сталися у 1956 р., коли відбулося загальнореспубліканське реформування у галузі сільськогосподарського дослідництва, яким було здійснено реорганізацію в системі управління аграрною наукою. Фактично було створено установу нового типу, що мала здійснювати наукове забезпечення усіх галузей сільського господарства, представлених у зоні її діяльності. На початку 80-х рр. XX ст. Сумська обласна державна сільськогосподарська дослідна станція стала однією з перших в Україні комплексних галузевих дослідних установ, на базі якої створено Сумське науково-виробниче об'єднання «Еліта», де у структурі були й виробничі сільськогосподарські підприємства. З їх утворенням виникла можливість більш ефективного впровадження наукових розробок у виробництво. А у 1987 р. НВО «Еліта» ввійшло (як головна установа) вже до іншої форми наукового забезпечення сільського господарства – Центру наукового забезпечення агропромислового виробництва Сумської області, на який були покладені завдання практичного здійснення наукового забезпечення сільськогосподарських і переробних підприємств та більш широкого впровадження наукових досягнень у виробництво.

У дослідженні з'ясовано, що після відновлення роботи Іванівської дослідно-селекційної станції у післявоєнний час напрямки її діяльності істотно не змінилися. Селекційна робота з цукровим буряком була направлена на створення біотипів урожайно-цукристого напрямку. З 1975 р. почалася робота зі створення гібридів з використанням чоловічостерильних форм, розгорнуті дослідження у напрямку використання ефекту гетерозису, що закінчились у 1987-1988 рр. створенням гібридів Іванівський ЧС 33 (диплоїдний гібрид) та Іванівський ЧС 45 (триплоїдний гібрид). Наприкінці 80-х рр. XX ст. на базі Іванівської ДСС створена Науково-

виробнича система «Цукрові буряки», до якої ввійшли й декілька сільськогосподарських підприємств, що дало можливість науковцям впроваджувати свої розробки безпосередньо на виробничих полях.

У дослідженні встановлено, що після реорганізації у 1956 р., Краснотростянецької лісової дослідної станції, основні завдання досліджень зазнали лише незначних змін: до існуючих напрямків досліджень додається вивчення плодово-ягідних, декоративних і лікарських рослин та розробка рекомендацій з їх впровадження у виробництво. У цей період значне місце в роботі Станції займали дослідження різних способів рубок та внесення мінеральних добрив під лісові насадження.

На базі архівних документів вдалося встановити, що після звільнення території Сумщини від фашистської навали відновлено, дещо розширивши напрямки діяльності, роботу Сульського болотного дослідного поля, що в окупаційний період мало статус дослідної станції.

У дисертації стверджується, що головною установою, яка розробляла рекомендації з раціонального застосування добрив та створення агрохімічних карт господарств на основі обстеження ґрунтів стала Сумська зональна агрохімічна лабораторія, створена у 1969 р. Також Лабораторія проводила польові досліді з основними культурами (озима пшениця, цукровий буряк, картопля, льон), повний зоотехнічний аналіз кормів, розробляла рекомендації до раціонів годівлі тварин, надавала допомогу в розробці систем удобрення окремих культур. Встановлено також, що після реорганізації Лабораторії у 1983 р. в Сумську обласну проектно-розвідувальну станцію хімізації сільського господарства Республіканського виробничо-наукового об'єднання «Укрсільгоспхімія», напрямки роботи установи не змінилися.

Тенденція, яка спостерігалась у 80-х рр. ХХ ст., щодо створення нових форм наукового забезпечення сільського господарства, що мали у своїй структурі як науково-дослідні, так і виробничі підприємства, продовжилась створенням у 1988 р. на базі Сумського філіалу Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва Сумської науково-виробничої системи з насінництва картоплі «Меристема», яка розпочала свою діяльність у напрямку вдосконалення системи насінництва картоплі Сумської області. Серед основних задач НВС «Меристема» було й підвищення якості підготовки фахівців шляхом активного використання результатів наукових досліджень у навчальному процесі.

Четвертий розділ **«Сільськогосподарське дослідництво Сумської області на сучасному етапі»** складається з двох підрозділів, що відображають діяльність дослідних установ з часу відновлення Україною незалежності та їх основні наукові здобутки.

У підрозділі 4.1. *«Діяльність сільськогосподарських науково-дослідних установ на сучасному етапі»* простежено напрямки їх діяльності з 1991 р. й до сьогодення. Наголошується також, що, незважаючи на економічну нестабільність початку цього періоду в Україні, і на Сумщині зокрема, мережа сільськогосподарських науково-дослідних установ області не скоротилась, не змінилися і їх типи, доповнившись лише наприкінці 90-х рр. проблемними

лабораторіями при кафедрах Сумського НАУ, тенденція щодо створення яких прослідковувалась в Україні ще з 60-х рр. ХХ ст.

У 1992 р. Національною академією аграрних наук України було проведено впорядкування мережі наукових установ та їх перейменування. Протягом сучасного періоду подібні реорганізації відбувалися декілька разів. Так, у 1994 р. НВО «Еліта» реорганізовано в Сумську обласну державну сільськогосподарську дослідну станцію, яку реорганізовано в 2001 р. в Сумський інститут агропромислового виробництва, що, у свою чергу, в 2011 р. був реорганізований в Інститут сільського господарства Північного Сходу (в структуру якого ввійшли Дослідна станція луб'яних культур (м. Глухів) та Дослідна станція лікарських рослин (с. Березоточа Лубенського р-ну Полтавської обл.)). Сумська обласна державна проектно-розвідувальна станція хімізації сільського господарства у 1999 р. реорганізована в Сумський обласний державний проектно-технологічний центр охорони родючості ґрунтів і якості продукції. До структури Інституту луб'яних культур у 2010 р. увійшла Дослідна станція лікарських рослин (с. Березоточа Лубенського р-ну Полтавської обл.), після чого він мав назву Інститут луб'яних культур і фітофармацевтичної сировини. А у 2012 р. він був реорганізований у Дослідну станцію луб'яних культур, підпорядковану Інституту сільського господарства Північного Сходу.

Мережа сільськогосподарських дослідних установ області за часів незалежності доповнилась Сумською дослідною станцією садівництва Інституту садівництва НААН та вже згаданими проблемними лабораторіями при Сумському НАУ (всього в різні часи їх функціонувало 27). Дослідницьку діяльність з фосфоровмісними мінеральними добривами та їх виробництвом, розробкою технологій одержання неорганічних та органо-мінеральних добрив, кормових фосфатів, нових видів захисту рослин проводить на Сумщині з 1993 р. Сумський державний науково-дослідний інститут мінеральних добрив і пігментів.

Продовжили науково-дослідну роботу, не змінивши напрямків діяльності, Іванівська ДСС, Краснотростянецька ЛНДС та Сульське болотне дослідне поле (згодом – Державна установа «Сульське дослідне поле», що з 2010 р. знаходяться у стадії ліквідації).

У підрозділі 4.2. *«Основні здобутки галузевих дослідних установ області»* проаналізовано їх внесок у розвиток вітчизняного сільського господарства. Деякі з результатів діяльності взагалі є унікальними. Це – результати 80-річної роботи колективу Дослідної станції луб'яних культур, що визнані світовою науковою спільнотою: зміна вченими природи культури коноплі, наслідком чого стало виведення нової форми конопель – однодомної, що дозволило механізувати процес їх збирання; створення безнаркотичних сортів конопель (ЮСО-31, Золотоніські 11, Золотоніські 15, Глера, Гляна, Вікторія, Ніка), що дозволяють виключити коноплі зі списку наркотичних рослин; міжнародним визнанням досягнень Станції в селекції конопель є занесення українських сортів до Реєстру сортів рослин Європейського Союзу (ЮСО-14 і ЮСО-31) та Канади (Золотоніські 11, Золотоніські 15, ЮСО-14 і ЮСО-31), а також вирощування їх у Росії, Китаї, Австралії. Серед основних наукових здобутків Інституту сільського господарства Північного Сходу у галузі рослинництва є кілька високопродуктивних сортів гречки, один з яких – Сумчанка,

створений у 1985 р. у співпраці з Всесоюзним НДІ зернобобових та круп'яних культур (м. Орел), у 1990 р. на Вознесенській комплексній сортодільниці (Миколаївська обл.) забезпечив урожай 68,8 ц/га. Також науковцями створено три сорти злакових трав: костриці лучної Росинка та костриці тростинної Садівчанка і Венера, які прийняті за національні стандарти. Серед здобутків Іванівської ДСС – рекордна продуктивність сорту цукрових буряків Іванівський 1305, що був районований у 1934 р. і упродовж довгого часу використовувався як стандарт. Визначним результатом науково-пошукової роботи науковців Станції стало виявлення однонасінної та самозапильної форм цукрових буряків. Як результат діяльності науковців Іванівської ДСС з часу відновлення Україною незалежності особливо слід відзначити гібрид цукрових буряків Іванівський ЧС-33, який у 1994 р. визнано за національний стандарт як один з найбільш продуктивних серед вітчизняних сортів та сорт озимої пшениці Іванівська остиста (1992 р.), урожайність якого на сортодільницях перевищує 100 ц/га.

Серед здобутків сільськогосподарських науково-дослідних установ Сумщини у галузі тваринництва слід відмітити створений і апробований у 1998 р. Сумською сільськогосподарською дослідною станцією (згодом – Сумський інститут АПВ НААН) у співпраці з Лабораторією розведення бурої худоби (згодом – Лабораторією оцінки типу племінних тварин Інституту розведення і генетики тварин НААН), що працювала при СНАУ, північно-східний молочний тип бурої худоби та у 2005 р. – сумський тип української чорно-рябої молочної худоби.

Слід відмітити й здобутки науковців Сумщини у галузі механізації сільського господарства. Це – розроблені і впроваджені у виробництво коноплежнивarki ЖК-2,1А, ЖК-1,9, коноплемолотарки МКС-1,5, МК-1,5, МК-1с, коноплезбиральні комбайни КУК-1,5, ККН-1,8, ККП-1,8, ККУ-1,9, використання яких дозволило повністю механізувати процес збирання насінневих посівів конопель, та комплекс машин для первинної переробки луб'яних культур.

Серед основних методичних розробок науково-дослідних установ Сумщини слід відмітити запровадження директором Сумської сільськогосподарської дослідної станції В. І. Сазановим (1910-1920 рр.) низки новацій у дослідництві (що дотепер є обов'язковими в усіх аграрних наукових інституціях), які стосувалися ведення системи записів даних первинних матеріалів спостережень, що сприяло швидкому складанню звітів, давало можливість зробити висновки до всіх дослідів та готувати дані для друку. Слід відмітити також, що науковці Інституту луб'яних культур є авторами 13 державних стандартів на лубоволокнисту сировину.

Результати здійсненого дослідження дозволили дійти таких **висновків**:

1. Історіографічний аналіз праць за темою дисертаційного дослідження засвідчив, що дотепер відсутнє комплексне узагальнююче дослідження процесів зародження, становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині за період з другої половини XVIII до початку XXI ст., отже, дана робота є першою в українській історіографії спробою системного дослідження проблеми. Ретельний аналіз джерельної бази, яку склали архівні матеріали та опубліковані джерела, а також застосування комплексу загальнонаукових і спеціальних методів дали змогу висвітлити тему поставленої наукової проблеми достовірно і неупереджено.

2. Систематизовано та введено до наукового обігу невідомі й маловідомі документи, що розкривають сторінки історії становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в області, це, перш за все, архівні документи про створення деяких дослідних установ, дати створення яких раніше потребували уточнення, та документи, що засвідчують роботу сільськогосподарських дослідних установ області в часи окупації фашистськими військами тощо.
3. Визначено основні передумови зародження та становлення сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині, а саме: розвиток вітчизняної наукової агрономії та виникнення осередків її популяризації у формі сільськогосподарських товариств та земської агрономічної допомоги населенню; соціально-політичні зміни в країні, що спонукали розвиток підприємницьких відносин та змушували шукати нові шляхи збільшення прибутків, у тому числі й у сільському господарстві; розвиток промисловості, (особливо цукрової), що мала можливість завдяки модернізації виробництва збільшувати обсяги переробки сировини, що у свою чергу викликали необхідність збільшувати кількість цієї сировини, а отже, збільшувати посівні площі цукрових буряків; приватна ініціатива великих цукрозаводчиків, що бажали отримувати більші прибутки; несприятливі погодні умови та низька врожайність основних культур, що змушували науковців шукати шляхи підвищення родючості ґрунту та продуктивності сільськогосподарських культур.
4. Результати дослідження дали можливість уперше запропонувати періодизацію розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині як організації: *I період* – дореволюційний (з 1763 р. до 1917 рр.) – період зародження та становлення сільськогосподарської дослідної справи на території Сумщини, що характеризувався створенням перших дослідних установ та першими спробами організації дослідної справи; *II період* – радянський (1917-1991 рр.) – період розвитку сільськогосподарської дослідної справи як організації, в якому, у свою чергу, можна виділити декілька підперіодів: 1917-1941 рр. – довоєнний (коли Сумська область ще не була створена), 1941-1943 рр. – окупаційний, що характеризувався відсутністю єдиного управління дослідницькою діяльністю, несистемністю наукових досліджень, 1944-1991 рр. – період панування командно-адміністративного підходу до науки та чергових спроб наближення її до виробництва; *III період* – сучасний (з 1991 р. до сьогодення).
5. Спираючись на доробки попередників, простежено основні тенденції становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині, її роль в розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки. Проаналізувавши наукову та дослідницьку діяльність галузевих дослідних установ Сумщини, можна визначити їх внесок у розвиток вітчизняного сільського господарства. Результатом наукових досліджень науково-дослідних установ Сумщини стало виведення нових сортів основних сільськогосподарських культур: цукрового буряку – більше 20 сортів, пшениці – більше 20, гречки – 10, кормових трав – 3, картоплі – 9, льону – 8, конопель – більше 30. Особливим внеском у розвиток наукового забезпечення вітчизняного й світового сільського господарства стало виведення одnodомних та безканнабіноїдних сортів конопель, де збережені

основні господарські якості, виявлення однонасінної та самоzapильної форм цукрових буряків, виведення високоврожайного сорту гречки, урожайність якої досягає 68,8 ц/га. Напрацюванням науковців для потреб тваринництва стало виведення 2 порідних типів великої рогатої худоби. У галузі землеробства відпрацьовано оптимальні дози внесення різних видів мінеральних та органічних добрив під сільськогосподарські культури за різних ґрунтових умов. Результатом дослідницької роботи у галузі механізації сільського господарства стала розробка комплексу машин та механізмів для збирання та первинної переробки лубоволокнистої сировини.

Публікації, які відображають основні положення дисертації:

1. Комликова Г. І. Етапи становлення та діяльності Науково-дослідного інституту проблем картоплярства Північно-Східного регіону України при Сумському НАУ [Електронний ресурс] / Комликова Г. І. // Історія науки і біографістика. – 2009. – № 1. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2009-1/09_komlikova.pdf. – Назва з екрану.
2. Комликова Г. Періодизація становлення й розвитку дослідної справи на Сумщині / Галина Комликова // Історія української науки на межі тисячоліть / Дніпропетровський національний ун-т ; ДНСГБ УААН ; Відділення історії та методології освіти, науки і техніки АН Вищої освіти України ; Комісія з історії науки і техніки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 138-144.
3. Комликова Г. І. Інститут сільського господарства Північного Сходу НААН: з історії створення / Г. І. Комликова // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць / Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Українська Академія Наук. – К., 2012. – Вип. 59 (№ 4). – С. 44-48.
4. Комликова Г. І. Сільськогосподарські дослідні установи Сумщини в окупаційний період (1941-1943 рр.) / Комликова Г. І. // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – Вип. XVI/XVII. – С. 217-222.
5. Комликова Г. І. М. Д. Гончаров (1929-2004) – перший директор Науково-дослідного інституту проблем картоплярства Північно-Східного регіону України при Сумському НАУ / Г. І. Комликова // Історія освіти, науки і техніки в Україні : мат. П'ятої конференції молодих учених та спеціалістів, 28 травня 2009 р. : 3 нагоди 125-річчя створення Полтавського інституту агропромислового виробництва ім. М. І. Вавилова. – К., 2009. – С. 100-101.
6. Комликова Г. І. З історії лісівничої науки на Сумщині / Г. І. Комликова // Перспективи розвитку лісового та садово-паркового господарства : До 75-річчя від дня народження професора, доктора с.-г. наук Мороза Петра Івановича / Мінагрополітики України ; Уманський нац. ун-т садівництва. – Умань, 2010. – С. 64-66.
7. Комликова Г. І. З історії селекції цукрових буряків на Сумщині [Електронний ресурс] / Комликова Г. І. // Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (20-29 квітня 2010 р.). Т. III. – Суми, 2010. – С. 213. – Режим доступу: www.sau.sumy.ua/nauka/konfer/6.pdf. – Назва з екрану.

8. Комликова Г. І. Недосліджена сторінка в історії Сумського Інституту агропромислового виробництва / Г. І. Комликова // Матеріали обласної науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів «Теоретичні й практичні досягнення молодих вчених-аграріїв», присвяченої 100-річчю створення Сумського Інституту АПВ НААНУ, (15 грудня 2010 року) / НААН України ; Сумський Інститут АПВ ; Рада молодих вчених та аспірантів. – Суми, 2010. – С. 76-78.
9. Комликова Г. І. Зародження сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині [Електронний ресурс] / Г. І. Комликова // Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (20-29 квітня 2011 р.). Т. III. – Суми, 2011. – С. 224. – Режим доступу: http://www.snau/images/site/nauka/konfer/04_2011_3.pdf. – Назва з екрану.
10. Комликова Г. І. Окупаційний період в історії сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині / Г. І. Комликова // Історія освіти, науки і техніки в Україні : мат. VI Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 27 травня 2011 р. : До 80-річчя заснування НААН та 10-річчя діяльності Центру історії аграрної науки ДНСТБ НААН. – К., 2011. – С. 80-83.
11. Комликова Г. І. З історії створення Сумської сільськогосподарської дослідної станції / Г. І. Комликова // Матеріали обласної науково-практичної конференції молодих учених та аспірантів «Теоретичні й практичні досягнення молодих учених-аграріїв», присвяченої 80-річчю з дня заснування Національної академії аграрних наук України (23 грудня 2011 р., с. Сад). – Суми : ВВП «Мрія» ТОВ, 2012. – С. 76-79.
12. Комликова Г. І. З історії створення Іванівської дослідно-селекційної станції / Г. І. Комликова // Історія освіти, науки і техніки в Україні : мат. VII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 16 березня 2012 р., м. Київ : До 90-річчя від дня створення Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН та 75-річчя з дня заснування Панфільської дослідної станції ННЦ «Інституту землеробства НААН». – К., 2012. – Ч. 1. – С. 57-59.

АНОТАЦІЯ

Комликова Г. І. Зародження, становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Державна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Київ, 2012.

У дисертаційній роботі на основі комплексу репрезентативних джерел відтворено етапи становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині від її зародження у другій половині XVIII до початку XXI ст. З'ясовано передумови виникнення сільськогосподарського дослідництва на теренах сумського краю, визначено типи дослідних установ, що функціонували у різні періоди. Уточнено дати створення та періоди функціонування деяких установ у дореволюційні часи, з'ясовано основні напрями їх досліджень. Здійснено аналіз діяльності мережі галузевих дослідних установ у радянський період. На основі аналізу архівних документів розкрито маловідому сторінку в історії вітчизняних

дослідних установ – діяльність на тимчасово окупованій території у 1941-1943 рр. Проаналізовано напрямки науково-дослідної діяльності галузевих дослідних установ на сучасному етапі їх функціонування. Визначено внесок галузевих дослідних установ Сумщини в розвиток вітчизняного сільського господарства. Запропоновано періодизацію розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині.

Ключові слова: сільськогосподарська дослідна справа, сільськогосподарські дослідні установи, сільське господарство, історія.

АННОТАЦИЯ

Комлыкова Г. И. Возникновение, становление и развитие сельскохозяйственного опытного дела на Сумщине. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Государственная научная сельскохозяйственная библиотека НААН, Киев, 2012.

Диссертация является первым комплексным исследованием возникновения, формирования и развития сельскохозяйственного опытного дела на Сумщине, в которой на основе обширного круга источников (опубликованных и неопубликованных) воспроизведены этапы становления опытных учреждений и их деятельности со второй половины XVIII в. до начала XXI ст.

В исследовании проанализированы природно-климатические и социально-экономические предпосылки возникновения опытного дела в сумском крае. Охарактеризована деятельность земств и сельскохозяйственных обществ, направленная на развитие отраслевого опытничества. Установлено, что на территории Сумщины со второй половины XVIII в. и до 80-х гг. XIX ст. зафиксированы лишь единичные случаи создания опытных учреждений. Первое такое учреждение, которое было скорее показательным, – Специальная «табачная» контора (1763 г.), в обязанности которой входило ознакомление населения с этой культурой и наблюдение за развитием табаководства в Украине. Также в исследовании определены типы опытных учреждений, существовавших в сумском крае до момента законодательного урегулирования сельскохозяйственного опытного дела в дореволюционный период (опытные поля, опытная станция, лаборатория, показательные хозяйства) и после утверждения специального «Положения о сельскохозяйственных опытных учреждениях» (опытные поля и участки, опытные станции, коллективные опыты, показательные и опытно-показательные хозяйства, фермы, поля, участки, сады, огороды и др.), рассмотрены направления их деятельности. В исследовании точно установлены даты создания и периоды функционирования некоторых опытных учреждений, находящихся на территории Сумщины.

В диссертации на базе архивных документов впервые доказано существование в 1910 г. одновременно двух Сумских сельскохозяйственных опытных станций, одна из которых (пришкольная) была в стадии ликвидации, другая – районная, создавалась в это же время Харьковским губернским земством в рамках проекта создания сети для обслуживания всей губернии.

В исследовании кратко охарактеризованы первые шаги первых украинских правительств и советской власти в плане восстановления сети отраслевых опытных учреждений, ее реорганизации, а также сельскохозяйственного районирования. Осуществлен анализ деятельности отраслевых опытных учреждений в 1917-1940 гг., сеть которых расширилась по сравнению с дореволюционным периодом как в количественном, так и в видовом плане (к имеющимся типам учреждений прибавились опытные хозяйства, опорные пункты, институт и колхозное опытничество в виде хат-лабораторий).

В отдельном подразделе диссертации рассматривается деятельность сельскохозяйственных опытных учреждений Сумской области в период фашистской оккупации (1941-1943 гг.). На основе изучения документальных материалов доказано функционирование в этот период Украинского института конопли, Ивановской опытной станции, Сумской растениеводческой станции, Сульской болотной опытной станции (Сульского болотного опытного поля), научно-исследовательская работа на которых осуществлялась лишь по инициативе ученых, работавших там. Также в этот период функционировала сеть контрольно-семенных лабораторий и, есть предположения утверждать, что сохранялся и такой вид опытничества, как хаты-лаборатории.

В исследовании охарактеризовано реформирование отраслевого опытного дела в Украине, состоявшееся в послевоенный период (1956 г.), которым фактически была возобновлена областная организация его построения. Также отмечено, что в конце 80-х гг. в Украине, и в Сумской области в частности, появляются новые формы научного обеспечения сельского хозяйства – научно-производственные системы (объединения) и центры научного обеспечения, которые имели в своей структуре кроме научно-исследовательских учреждений еще и производственные предприятия. В диссертации нашли отражение основные задачи и направления деятельности всех типов сельскохозяйственных опытных учреждений советского периода.

Отмечено, что экономическая нестабильность первых лет после утверждения Украиной независимости не явилась причиной сокращения сети опытных учреждений Сумщины. Охарактеризованы процессы реорганизации в сфере построения сельскохозяйственного опытного дела в области, произошедшие на современном этапе. Также проанализированы основные результаты исследований опытных учреждений Сумщины во всех отраслях сельского хозяйства: создание новых сортов сельскохозяйственных культур, породных групп животных, машин и механизмов, агротехнологий. Отмечено, что некоторые из достижений признаны мировым научным сообществом: изменение природы культуры конопли и создание ее новой формы – однодомной, что позволяет механизировать процессы уборки, а также создание безнаркотических сортов конопли.

В результате проведенного анализа предложена периодизация процесса развития сельскохозяйственного дела как организации в регионе: *I период* – дореволюционный (1763-1917 гг.) – период возникновения и становления сельскохозяйственного опытного дела на территории Сумщины, который характеризовался созданием первых опытных учреждений и первыми попытками организации опытного дела; *II период* – советский (1917-1991 гг.) – период развития

сельскохозяйственного опытного дела как организации, в котором, в свою очередь, выделены несколько подпериодов: 1917-1941 гг. – довоенный (когда Сумская область еще не была создана), 1941-1943 гг. – оккупационный, который характеризовался отсутствием единого управления опытным делом, несистематичностью научных исследований, 1944-1991 гг. – период командно-административного подхода к науке и очередных попыток приближения ее к производству; *III период* – современный (с 1991 г.).

Ключевые слова: сельскохозяйственное опытное дело, сельскохозяйственные опытные учреждения, сельское хозяйство, история.

ANNOTATION

H. I. Komlykova. The origin, formation and development of agricultural research cases in Sumy region. – In manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.07 – history of science and technology. – State Scientific Agricultural Library NAAS, Kyiv, 2012.

In the thesis the stages of formation and development of agricultural research cases in Sumy region from its emergence in the second half of XVIII to XXI century have been reproduced based on a set of representative sources. The preconditions to agricultural research on the territory of Sumy region have been found out; the types of research institutions that operated in different periods have been defined. The dates of creation and the periods of activity of some institutions in pre-revolutionary times have been specified, the main directions of their research have been determined. The analysis of the activity of a branch research institutes network in the Soviet period has been made. A little-known chapter in the history of national research institutions – the activity in the temporarily occupied territory in 1941-1943 has been revealed on a base of archive documentary analysis. The directions of research activity of branch research institutions at the present stage of their activity have been analyzed. The contribution of branch research institutions of Sumy region into the development of national agriculture has been defined. The periodization of agricultural research cases development in Sumy region has been proposed.

Key words: agricultural research cases, agricultural research institutions, agriculture, history.